

*Акбарали кызы Т.***КЫРГЫЗ ССРИНИН 1937-ЖЫЛДАГЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН
КАБЫЛ АЛЫНЫШЫ***Акбарали кызы Т.***ПРИНЯТИЕ КОНСТИТУЦИИ КЫРГЫЗСКОЙ ССР 1937 ГОДА***Akbarali kyzy T.***ADOPTION OF THE CONSTITUTION OF THE
KYRGYZ SSR OF 1937 YEARS**

УДК: 34.342

Макалада Кеңеш доорундагы кыргыз элинин, мамлекетинин экинчи Баш мыйзамы тууралуу кеңири баяндалат. Конституциянын долбоорун иштеп чыгуу үчүн түзүлгөн атайын комиссия, анын улуттук курамы, долбоордун даярдалышы жана эмгекчил эл арасында кеңири талкууланышы ар тараптуу иликтенди. Архивдик документтерге таянып Конституциянын долбоорун талкуулоого Кыргызстан элдеринин активдүүлүк менен жигердүү катышканы, талкуу мезгилинде көптөгөн сунуштар, кошумчаларды, оңдоп-түзөтүүлөрдү, өзгөртүүлөрдү киргизүү айтылганы терең иликтенди. 1937-жылдагы Кыргыз ССРинин Баш мыйзамы мурда болбогон көптөгөн тарыхый, саясий, социалдык-экономикалык жана укуктук чөйрөдөгү жетишкендиктерди бекиткен. Дал ошол экинчи Конституциянын алкагында кыргыз эли, улуттук мамлекетинин өнүгүү жолунда бир катар чоң ийгиликтерге жетишкени тастыкталды. Ошол Конституциянын тарыхый, саясий, укуктук мааниси аныкталды.

Негизги сөздөр: конституция, комиссия, улуттук курам, долбоор, талкуу, сунуштар, түзөтүүлөр, өзгөртүүлөр, айырмачылыктар, кабыл алуу.

Нами всесторонне изучены и рассмотрены история создания специальной конституционной комиссии, ее национальный состав, подготовка проекта, широкое активное обсуждения и принятия Конституции Кыргызской ССР 1937 года. Выявили, что в ходе обсуждения населения Кыргызстана были внесены многочисленные предложения, поправки и дополнения, многие из которых даже не соответствовали общему требованию того времени, тем не менее они были. Определили и тот факт, что Конституция Кыргызской ССР 1937 года закрепила многие исторические, политические, правовые, социально-экономические достижения кыргызского народа и государства, которых ранее не было. Именно вторая Конституция Кыргызстана создала все условия для дальнейшего развития республики. Нами также определены роль и значение Конституции Кыргызской ССР 1937 года.

Ключевые слова: конституция, комиссия, национальный состав, проект, обсуждение, предложения, поправки, изменения, различия, принятие.

We have comprehensively studied and reviewed the history creation of a special constitutional commission, its national composition, project preparation, wide active discussion and adoption of the Constitution of the Kyrgyz SSR in 1937. It was revealed that during the discussion the population of Kyrgyzstan made numerous proposals, amendments and additions, many of which did not even correspond to the general requirements of that time, nevertheless they were. They 1937 Constitution of the Kyrgyz SSR secured many historical, political, legal, socio-economic achievements of the Kyrgyz people and the states that did not exist before. It is the second Constitution of Kyrgyzstan has created all the conditions for further development of the republic. We also defined the role and significance of the Constitution of the Kyrgyz SSR 1937 of the year.

Key words: constitution, commission, national composition, draft, discussion, proposals, amendments, changes, differences, adoption.

Бүткүл кыргыз Кенештеринин чукул чакырылган V курултайы Кыргызстан эли үчүн өзгөчө зор тарыхый-саясий окуя болуп калды. Курултайдын негизги маселеси СССРдин Конституциясынын жана жаңы союздук республика Кыргыз ССРинин Баш мыйзамынын долбоорун талкуулоо болгон. Андыктан курултай эки этапта: 1936-жылдын 5-6-ноябрында жана 1937-жылдын 20-23-мартында болуп өткөн [1].

Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин фонддорунан биз Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясын иштеп чыгуу боюнча түзүлгөн комиссия мүчөлөрүнүн толук курамын таптык. Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму 1936-жылдын 19-июлунда “Кыргыз ССРинин жаңы Конституциясынын долбоорун иштеп чыгуу үчүн атайын комиссия түзүү жөнүндөгү” токтомду кабыл алганы белгилүү. Конституциялык комиссия 21 адамдан турган. Бул комиссия республика Борбордук аткаруу комитетинин алдында түзүлгөнүнө карабай, комиссиянын төрагалыгына ВКП (б)нын Кыргыз ОК биринчи катчысы М.Белоцкий дайындалган. Ошол кездеги баардык эрежелер

жана мыйзам актылары боюнча, Кыргыз ССРинин Баш мыйзамынын жаңы долбоорун иштеп чыгуу үчүн түзүлгөн атайын конституциялык комиссиянын төрагалыгына кызмат ордуна ылайык, Кыргыз АССРинин БАК Президиумунун төрагасы А.Орозбеков дайындалышы керек болчу. Бирок иш жүзүндө андай болгон эмес. Анткени ал учурда А.Орозбековдун үстүнөн “эл душманынын” кара булуту айланып, республиканын партиялык жетекчилеринин да, москвалык борбордун да ишениминен чыгып бараткан кези эле.

Архивдик фондунан табылганын кагаздарда 1936-жылдын 7-июлунда болуп өткөн конституциялык комиссиянын №1 кеңешмесинин токтомуна ылайык, Кеңеш доорундагы кыргыз мамлекетинин тарыхындагы экинчи конституциялык комиссиянын курамынын тизмесин аныктадык. Алар төмөнкүлөр болгон: **М.Л. Белоцкий** - жалпы комиссиянын төрагасы; чакан комиссиянын (подкомиссиянын) төрагалары **Б.Исакеев, Х.Джиенбаев, М.Туганбаев, А.Уразбеков** (Орозбеков – авт.), комиссия мүчөлөрү; **М.Е. Гарагаш, К.Юлдашев, К.Камбаров, Е.Л. Лайт, М.Д. Лордкипанидзе, К.Назаров, И.Г. Смирнов, И.Е. Кулагин, Ф.Е. Фирсов, М.М. Стамблер, Б.Р. Касымов, К.Аильчинов, А.Токомбаев, И.Оторов, Н.Н. Туткин, С.Сарманов**. Дал ушул Кыргыз ССРинин Конституциясын иштеп чыгуу боюнча түзүлгөн атайын комиссия 5 чакан комиссиядан туруп, алардын ар биринин төрагасы жана мүчөлөрү болгон. Кыргыз АССРинин БАКтын Президиумунун конституциялык комиссиясынын №1-кеңешмесинин токтомунда конституциянын айрым-айрым бөлүктөрүн иштеп чыгуу үчүн төмөнкүдөй чакан комиссиялардын уюштурулушу көрсөтүлгөн [2]:

1. Коомдук жана мамлекеттик түзүлүш – чакан комиссиянын төрагасы М.Л. Белоцкий, мүчөлөрү Стамблер, Юлдашев, Оторов, Камбаров (*талкуу токтомунда Белоцкийден башка комиссия мүчөлөрүнүн аты-жөнү толук берилбей, фамилиясы эле көрсөтүлгөн – авт.*);

2. Бийликтин борбордук органын уюштуруу – чакан комиссиянын төрагасы Исакеев, мүчөлөрү Аильчинов, Лайт, Фирсов, Смирнов, Сарманов;

3. Жергиликтүү бийлик органдарын уюштуруу - чакан комиссиянын төрагасы - Х.Джиенбаев, мүчөлөрү Назаров, Токомбаев;

4. Соттор жана прокуратура – чакан комиссиянын төрагасы Туганбаев, мүчөлөрү Кулагин, Смирнов;

5. Шайлоо системасындагы жарандардын укугу – чакан комиссиянын төрагасы Уразбеков, мүчөлөрү Лордкипанидзе, Касымов, Туткин [3].

Кыргыз ССРинин Конституциясынын жаңы долбоорун иштеп чыгуу боюнча түзүлгөн чакан комиссиялардын жогоруда көрсөтүлгөн мүчөлөрү негизинен партиялык, мамлекеттик жооптуу кызматтарда иштегендер болгон. Жогоруда көрүнүп тургандай, комиссиянын **21** мүчөсүнүн **ону** эле жергиликтүү улуттун же кыргыз элинин өкүлдөрү болушкан. Калган **11** орус жана башка улуттардын өкүлдөрүнөн болгон. Бул салыштырма аркылуу улуттук союздук республиканын жаңы Баш мыйзамын иштеп чыгуу, даярдоо учурунда кыргыз элинин кызыкчылыгын кимдер коргоп чыккандыгын көрүүгө болот.

Бул жолку конституциялык комиссия долбоорду абдан тез иштеп чыккан. Себеби, алар СССРдин жана РСФСРдин Конституцияларынын беренелерин түздөн-түз көчүрүп жазышкан. Кыргыз ССРинин Конституциясынын даярдалган жаңы долбоору 1937-жылдын 11-мартында Кыргыз АССРинин БАКтын Президиумунун кеңешмесинде талкууланып, анын катышуучуларынын толук колдоосуна ээ болгон. Унутулгус ушул кеңешме төмөнкүлөрдү белгилеп, **“Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоору жөнүндө”** атайын токтом кабыл алган. Анда:

1. “Кыргыз АССРинин БАКтын комиссиясы тарабынан даярдалып, сунушталган долбоору бекитилсин жана Кыргыз АССРинин Бүткүл кыргыз Кеңештеринин чукул чакырылган V курултайына бекитүүгө сунушталсын.

2. Кыргыз АССРинин Бүткүл кыргыз Кеңештеринин чукул чакырылган V курултайы 1937-жылдын 20-мартынан кечиктирилбей өткөрүү белгиленсин” [4] - деп айтылган.

Ошентип, 1937-жылдын 23-мартында Кыргыз ССРинин Бүткүл кыргыз Кеңештеринин чукул чакырылган V курултайы Конституция жөнүндө токтом кабыл алган (*токтом 1937-жылдын 23-мартында эрте мененки кеңешмеде кабыл алынган*).

Курултай жаңы Конституция жөнүндөгү докладды угуп, талкуулагандан кийин токтом чыгарган:

1. Кыргыз ССРинин БАКтын конституциялык комиссиясы сунуштаган Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоору жактырылсын жана негизинен кабыл алынсын.

2. Кыргыз ССРинин Конституциясын карап чыгып, ондоп-түзөтүүлөрдү киргизип, акыркы тексттин аныктоо үчүн курамы 101 адамдан турган редакциялык комиссия түзүлсүн.

3. Конституциянын акыркы тексттин курултайда кароо үчүн сунуш кылууга редакциялык комиссияга тапшырылсын” [5].

Эми ошол бекитилген Конституциянын долбоору кандай талкуулангандыгына, жаңы Кыргыз ССРинин атуулдары, Кыргызстандын эли кандай оңдоп-түзөтүүлөрдү, толуктоолорду киргизгендигине токтоло кетели. Чындыгында Кыргыз ССРинин Конституциясынын жаңы долбоорунун талкуусуна республиканын калкы, кыргыз эли активдүү катышканын белгилей кетишибиз керек. Демек, республикабыздын экинчи Конституциясынын долбоорун талкуулоо жараяны СССРдин 1936-жылдагы Конституциясын талкуулоо менен катар уюштурулган. Ошондуктан, экинчи Конституциябыздын 118-беренесинин 114-беренеси түздөн-түз СССР менен РСФСРдин Конституцияларынан көчүрүлүп алынганын эске алсак, талкуу да активдүү жүргөн деп айтууга болот. Баш мыйзамдардын дээрлик баардык беренелеринин окшоштугу саясий, экономикалык түзүлүштүн жалпылыгы, максаттарынын бирдиги, мамлекеттик түзүлүшүнүн, башкаруу бийлик органдарынын окшоштугу, милдеттеринин жана түзүлүшүнүн жалпылыгы менен түшүндүрүлгөн. Башкача айтканда, бул жерде “азайта да албайсың, көбөйтө да албайсың” деген учур болгон.

Конституциянын жаңы долбоорун талкуулоого Кыргызстан элдери абдан активдүүлүк менен жигердүү катышканын баса белгилөө керек. Айрыкча, талкуу мезгилинде бир эле беренеге бир нече сунуштар келип түшкөнүн айтпай коюуга болбойт. Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивиндеги документтерден биз **“Фрунзе шаарындагы мекемелердин Конституциянын долбоорун талкуулоосун (кошумчаларын, сунуштарын, өзгөртүүлөрүн)”** камтыган кеңири маалыматтарды таптык [6]. Талкуулар бир эле убакта СССРдин жана Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбооруна карата болгону эске сала кетели.

Республиканын калкынын, активдүү атуулдардын, эмгек жамааттарынын көптөгөн сунуштары, кошумчалары жана оңдоп-түзөтүүлөрү болгондугу талкуу маалыматтарынын архивде сакталган **“№1, 2, 3, 4, 5-жыйынтыктоочу маалыматтары”** далилдеп турат. Ошондой эле биз архивдик фонддон **“Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбооруна өзгөртүү жана толуктоолорду киргизүү”** туураалуу жалпыланган жыйынтыктоочу иш кагаздарын таптык [7]. Калк тарабынан болгон сунуштар, өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилген тартиби боюнча, биз тапкан архивдик иш кагаздардын иретинде төмөндө көрсөтүлгөн. Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоорунун бүткүл элдик талкуусун камтыган архивдик документтерге таянып, биз өз изилдөөбүздө, алардын

мазмунуна жараша бир катар багыттарга бөлүп кароону туура көрдүк. Алар:

- республиканын административдик-аймактык бөлүнүшү, мамлекеттик түзүлүшү жана республиканын аталышы жөнүндө;
- бийлик органдары жөнүндө;
- жарандардын укуктары жөнүндө.

Ошентип, талкуунун жүрүшүндө республиканын эли Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбооруна абдан кызыктуу, айрым учурларда өздөрү үчүн да, айланасындагылар үчүн да опурталдуу сунуштарды, олуттуу толуктоолорду, чечкиндүү өзгөртүүлөрдү сунуш кылышкан. Биздин пикирде, алар өз доорунун адамдары катары, жеке көз караштарына, мезгил талабына ылайык сунуштарды, толуктоолорду, өзгөртүүлөрдү айтышкан. Мисалы, Киров аскер комиссариатынын кызматкери Брицкий Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоорунун 29-беренесине “...Кыргыз ССРи Түштүк Кыргызстан жана Түндүк Кыргызстан облустарынан турат. Мындай бөлүштүрүү экономикалык көз карашка негизделген (пахта базасы түштүктө, кызылча, нан, була өсүмдүктөрү түндүктө)” - деп өзгөртүүнү сунуштаган [8]. Интергельпо конторасынын кызматкерлери Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоорунун 29-беренесине “...Кыргыз ССРинин курамы эки облустан - Түндүк Кыргыз облусу жана Түштүк Кыргыз облусунан турат. Башкача айтканда, Кыргызстан болжолдуу 1500 км. табигый тоо массиви менен бөлүнүп турат. Климаттык шарты боюнча Түндүк Кыргызстан мелүүн алкакка, континенталдык климатка кошулат. Бул тарапта чарбачылыктын негизги багыты: дан, кызылча жана мал чарбачылыкка жумшалат. Ал эми Түштүк Кыргызстан ысык алкакка, ысык климатка кошулат. Чарбачылыктын негизги багыты: пахта, жибек, ошондой эле өндүрүш да мыкты өнүккөн” деген толуктоону сунуш кылышкан [9]. Ак-терек айыл кеңешинин жашоочусу Мамбетов ошол эле 29-беренеге “... Кыргызстан боюнча эки облус уюштурулсун: түндүктүн борборуна Фрунзе шаары, түштүктүн борборуна Ош шаары дайындалсын” деген сунушту берген. Ушундай эле сунушту Беловодский районунун Петровский айылдык кеңешинин жашоочулары берген. Дагы бир жаран – М.Федеренко Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбооруна: “Кыргыз ССРи - Түштүк Кыргызстан жана Түндүк Кыргызстан деген эки облусту түзүлүшүн киргизиши керек. Мындай бөлүштүрүү түндүк райондорунан айыл чарбасы жана өндүрүшү аркылуу экономикасы айырмаланган түштүк райондорунун жетекчилигин жакшыртат. Түштүктүн облустук борбору

Ош же Жалал-абад болушу мүмкүн” деген түзөтүүнү сунуш кылган [10].

Конституциянын долбоорун талкуулоонун жүрүшүндө Кыргыз АССРинин УНКВДсынын жамааттык чогулушунда Зайцев жогоруда көрсөтүлгөн беренеге “...Кыргыз республикасында 10 райондон турган эки облус – Түштүк жана Түндүк облустары аныкталышы керек. Жетекчилик менен ыкчам байланышты камсыз кылыш үчүн борбор Рыбачье болушу зарыл” - деген сунуш киргизген. Фрунзе шаардык Кеңешинин депутаттар тобу долбоорго: “...Кыргыз ССРи Түштүк жана Түндүк эки облусуна бөлүнсүн” деген өзгөртүүнү сунуш кылышкан. Жалпысынан, эки облуска бөлүнсүн деген ушундай эле сунушту Фрунзе шаарынын жашоочулары агроном Михальевич менен жер бөлүштүрүүчү Цыгунов да айтып чыгышкан. Жумгал районундагы Сары-Камыш айыл кеңешинин жашоочусу Аттокуров менен Шапак айыл кеңешинин жашоочусу Лопухов: “ Кыргыз ССРинде эки облус – борбору Ош шаары болгон Ош облусу, борбору катары Каракол шаары таанылып, Каракол облусу түзүлсүн,” - деген эч кимге окшобогон кызык сунушту беришкен. Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоорунун 29-беренесине ылайык, административдик-аймактык бөлүштүрүүгө мындан башка дагы бир топ сунуштар түшкөн. Айтсак, Чырак айылдык кеңешинин жашоочусу Нарботоев “...Кыргызстанда 3 облус: Тянь-Шань борбору Каракол шаары, Түндүк облусу борбору - Фрунзе шаары, Түштүк облусу борбору - Ош шаары менен уюштурулсун” - деген сунушун берген. Кочкор районунун тургундары “Кыргыз ССРи үч облуска: борбору Ош шаары менен Түштүк Кыргызстан, борбору Таласта аныкталган Чүй өрөөнү жана Талас, Түндүк Кыргызстан - Тянь-шань райондору, Ысык-Көл өрөөнү борбору Каракол шаары болсун,” - деген сунуш киргизишкен [11].

Ошондой эле талкуу кезинде СССРдин жоболорунда аныкталган нормативдик актыларга такыр ылайык келбеген сунуштар да айтылган. Мисалы, Кыргыз аскердик комиссариатынын кызматкери Брицкий 17-беренеге “...союздук республиканын ССР союзунан чыгуу маселеси республиканын баардык эмгекчилеринин добуш берүүсүнө коюлушу керек. Ошол учурда, ССР Союзунан чыгуу маселесине республика эмгекчилеринен $\frac{3}{4}$ бөлүгүнөн аз эмес добуш алганда гана маселе чечилди деп эсептелет,” - деп толукталышы сунуштаган. Фрунзедеги кыргыз жив-трестинин эмгекчилеринин чогулушунун катышуучулары ошол эле союздук республикалардын СССРдин курамынан чыгуу жөнүндөгү 17-беренеге “...бүткүл элдик плебисциттин добушу менен, союздук

республиканын $\frac{3}{4}$ төн кем эмес жарандарынан добуш алганда гана чыгуу кабыл алынат,” - деген оюн билдиришкен [12]. Кара-Кол районундагы Дзержинский атындагы колхоздон жаран Борисенко ошол эле 17-беренеге: “...СССРдин курамына чыгуу жокко чыгарылат жана ССР Союзунан чыгууга тыюу салынат. Себеби, СССР курамынан чыккан республика көптөгөн мыйзам бузууларга барышы мүмкүн” деген кызык сунушун айтат. 145-беренеге бир гана Решетников “... ССР Союзунан борбору Сталин деп аталсын,” - деген сунушун берет.

Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоорун талкууда **бийлик органдары жөнүндө** дагы түрдүү толуктоолор, өзгөртүүлөр, оңдоп-түзөтүүлөр сунушталган. Мисалы, Кыргыз педтехникумунун кызматкери Пономарева 57-беренеге “союздук республикалардын Жогорку Кеңешин (Верховный Совет) союздук республикалардын Башкы Кеңеши (Высший Совет) деген өзгөртүү киргизилишин [13], ал эми автономиялык республикалардын Жогорку Кеңешин автономиялык республиканын Башкы Кеңеши деп киргизилишин” сунуштаган [14].

Долбоордогу жергиликтүү бийлик органдарына шайлоо тууралуу талкуу мезгилинде Куршаб районунун өкүлдөрү жалпы чогулушта жергиликтүү бийлик органы жөнүндөгү 36-беренеге “... шайлоолор төрт жылда эмес, беш жылдык мөөнөттө өткөрүлсүн”, - деген сунушту, ошондой эле 58,90-беренелерге сунуштар киргизилген. Бул жерде да жергиликтүү бийлик органдарынын 4 жылдык мөөнөттөгү шайлоосу жөнүндө айтылат. Кемин районунун Төрт-Көл айылдык кеңешинин жашоочулары “...Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши 5 жылдык мөөнөткө шайлансын” сунушун киргизилишин айтышкан. Кемин районунун Кайыңды колхозунун төрагасы А.Жумабаев долбоордун 29-беренесине “...Жогорку Кеңеш 7 жылга эмес, 4 жылдык мөөнөткө шайлансын,” - деген сунуш киргизген. Кемин районундагы МТСтин катчысы Зламин 134-беренеге “...айылдык кеңештин төрагалары пленумдарда эмес, эл тарабынан түздөн-түз шайлоо жолунда шайлансын,” - деген түзөтүүнү киргизүүнү сунуштаган. Ал эми Ак-терек айылдык кеңешинин жашоочусу Каримов “шайлоо жыйындары жабык эмес, ачык түрдө өткөрүлсүн,” - деген оюн сунуш кылган. Конституциянын долбоорунун талкуусунун жүрүшүндө Үч-Урук айылдык кеңешинин төрагасы Ма-мырбаев 8-бөлүмдөгү 95-беренеге “...автономиялык, облустук, округдук, райондук жана айылдык кеңештер 3 жылдык мөөнөткө шайлансын,” - деген сунушту айткан. Ноокат районундагы Янги-Ноокат пленуму “...жогорку сот 2 жылдык мөөнөткө шайлансын,” -

деп сунуш кылышкан [15]. Куршаб районунун жалпы чогулушунда 109-беренеге “...район сотторун шайлоо 3 жылдык эмес, 2 жылдык мөөнөт менен жүзөгө ашырылсын,” – деген толуктоону, өзгөртүүнү 116-беренеге киргизүүнү кабыл алган. Дагы, 114-беренеге “...прокурорлор 7 жылдык эмес, 5 жылдык мөөнөткө дайындалсын,” – деп өзгөртүүнү сунуш кылган. Жумушчу Фомичева долбоордун 132-беренесине “...аялдар Кызыл Армиянын катарына алынсын,” – деген толуктоону киргизүүнү сунуштаган. Кара-Кол районунунан Питюренко 133-беренеге “...билимине карабай, ЖДКА (РККА – авт.) катарында кызматкылууга жол берилсин,” – деген сунушту билдирген. Ал эми Жел-Колот айылдык Кеңешинин жыйыны ошол эле 133-беренеге “... мыйзам актыларында аялдардын жалпы аскерге жарамдуулугу, чакырылуусу каралышы керек,” – деген түзөтүүнүн киргизилишин сунуш кылышкан [16].

Фрунзе шаардык Кеңешинин депутаттык аялдар тобу 132-беренеге “ЖДКА катарына чакырылууга ден-соолугу жакшы, физикалык жактан мыкты аялдарга жол берилсин” деген түзөтүү, толуктоо киргизилишин сунушташкан [17]. Сары-Камыш айылдык кеңешинин тургундары Конституция долбоорунун аялдар укугуна карата “кош бойлуу аялдарга (колхозчуларга) 4 айлык өргүү – төрөгөнгө чейин 2 ай, төрөгөндөн кийин 2 ай берилсин,” – деген толуктоо, киргизилишин сунуштаган [18].

Ошентип, 1936-жылдын 15-ноябрына катара Кыргыз ССРинин Баш мыйзамынын долбоорун талкуулоо боюнча көптөгөн архивдик материалдарды изилдеп, биз төмөнкүдөй көрүнүштү аныктадык: 468 айылдык кеңештерди камтыган Кыргыз АССРинин 36 району жана Фрунзе шаары боюнча, ошондой эле Сүлүктү, Кызыл-Кыя поселоктук кеңештеринде 600 пленум жана секциялар өткөрүлүп, алардын ишине 242136 адам катышып, талкууланган Конституциянын долбооруна 524 толуктоолор, өзгөртүүлөр жана кошумчалар сунушталган. Тагыраак айтканда, бул жалпы чогулуштарда долбоорго 247 өзгөртүү сунушталган болсо, алардын ичинен 116 сунуш жеке тартипте берилген. Жалпысынан, Баш мыйзамдын долбооруна өзгөртүү киргизүү боюнча 865 сунуш берилген [19].

Кыргызстан эл массасы, эмгек жамааттары тарабынан сунушталган өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду эске алып, долбоорду иштеп чыгуу боюнча атайын комиссиянын кеңешмеси өзүнүн №3-протоколу менен 1936-жылдын 8-августунда: “**Кыргыз ССРинин Конституциясынын долбоору биринчи редакциясында бекитилсин**” деген токтом кабыл алган [20].

Бүткүл элдик кызуу талкуудан кийин, тиешелүү бийлик органдары республиканын Конституциясынын сунушталган долбоорун кабыл алууга киришкен. Ошентип, 1937-жылы өтүп жаткан курултайдын экинчи бөлүгүнүн, экинчи күнү ошол курултайдын “**Кыргыз Советтик Социалистик Республикасынын Конституциясын (Баш мыйзамын) бекитүү жөнүндөгү токтому**” чыккан. 1937-жылдын 23-мартындагы курултайдын кечки кеңешмесинде Кыргыз ССРинин Кеңештеринин чукул чакырылган V курултайы: “**Кыргыз Советтик Социалистик Республикасынын Конституциясынын (Баш мыйзамынын) долбоорунун редакциялык комиссияга сунушталган редакциясы бекитилсин**” деп токтом чыгарган.

Кыргыз элинин улуттук мамлекетинин, Кыргызстандын экинчи Конституциясы 1937-жылы кабыл алынганы тарыхый факт. Ачыгын айтканда, биринчи Конституция кыйла демократиялык жол менен кабыл алынса, тагыраак айтканда, сунушталган төрт башка долбоорго ээ болсо, экинчи Конституция бүткүл эл талкуулаган, ММК орус тилинде жарыяланган, бир эле вариантта болгон. Кыргыз ССРинин экинчи Баш мыйзамынын мазмуну, түзүлүшү биринчи Конституцияга салыштырмалуу бир аз башкача түзүлгөн.

Кыргызстандын экинчи Конституциянын долбоору башталышында 5 багытта иштеле баштаган болсо, ал акырындап эки эсеге көбөйүп, Баш мыйзамдын кабыл алына турган учурунда 11 бап, 118 беренеден турган.

Экинчи Конституцияда республиканын статусунун өзгөргөнүнө жараша биринчи Баш мыйзамда жок жаңы бөлүмдөр, баптар, беренелер пайда болгон. Мисалы, 1937-жылкы Конституцияда мурдагы Баш мыйзамда болбогон: “**Коомдук түзүлүш**”, “**Мамлекеттик түзүлүш**”, “**Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку органдары**”, “**Кыргыз ССРинин мамлекеттик башкаруу органдары**”, “**Сот жана прокуратура**”, “**Жарандардын негизги укуктары жана милдеттери**” сыяктуу жаңы структуралары киргизилген. Ошондой эле “**Кыргыз ССРинин Конституциясын өзгөртүү тартиби**” жөнүндөгү жаңы бап пайда болгон. Анда “Кыргыз ССРинин Конституциясын өзгөртүү Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин чечимине ылайык, анын үчтөн экиден кем эмес көпчүлүк добушу менен кабыл алынганда өзгөртүлө тургандыгы” айтылат [21].

Белгилей кетчү дагы бир жагдай, өлкөбүздүн 1937-жылкы Баш мыйзамы СССРдин Конституциясынын негизги принциптерине ылайык иштелип чыгып, кабыл алынгандыгында болуп турат. Ошол эле кезде Кыргызстандын союздук, улуттук республика

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 4, 2020

катары өзгөчөлүгүн чагылдырган кээ бир өзгөчөлүктөрү да бар. Мындай өзгөчөлүктөр кабыл алынган Конституциянын жаңы бөлүмдөрүндө берилген.

КР МБА фонддорунун иш кагаздарынын арасынан, биз Кыргызстандын жалпы өнүгүүсүнө өзгөчө өбөлгө түзгөн, 1937-жылдагы өлкөбүздүн экинчи Конституциясынын латын алфавитинде жазылган кыргызча долбоорун таап чыктык. Аталган документтин расмий аталышы - “Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы (Негизги закон). Долбоор” (түп нускада дал ушундай берилген – авт.) деп аталат [22]. Кыргыз тилиндеги долбоордун айрым баптарында, беренелеринде орус

тилиндеги долбоорго дал келбеген учурлары өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Мисалы, республиканын аталышы көзгө урунат. Баш мыйзамдын орус тилиндеги долбоорунда “Конституция Киргизской Советской Социалистической Республики” деп көрсөтүлсө, кыргыз тилиндеги долбоордо “Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикасынын Конституциясы (Негизги закон)” деп белгиленген.

Ошол экинчи Конституциябыздын орус жана кыргыз тилиндеги долбоордун негизги бөлүктөрдөгү, баптардагы жана беренелердеги айырмачылыктар төмөнкү таблицадан байкалат [23]:

Кыргыз ССРинин 1937-жылдагы Конституциясы, орус тилинде.			Кыргыз ССРинин 1937-жылдагы Конституциясы кыргыз тилинде (латын алфавитинде)		
Главы	Названия глав	Кол-во статей	Бап-тар	Баптардын аталышы	Беренелердин саны
I.	Общественное устройство	12	I.	Коомдук түзүлүш	12
II.	Государственное устройство	7	II.	Мамлекеттик түзүлүш	11
III.	Высшие органы государственной власти Киргизской Советской Социалистической Республики	19	III.	Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикасынын мамлекеттик бийлик органдары	19
IV.	Органы государственного управления Киргизской Советской Социалистической Республики	15	IV.	Кыргызстан Советтик Социалисттик Республикасынын мамлекеттик башкаруу органдары	15
V.	Местные органы государственной власти	19	V.	Мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдары	17
VI.	Бюджет Киргизской Советской Социалистической Республики	4	VI.	Сот жана прокуратура	12
VII.	Суд и прокуратура	12	VII.	Жарандардын негизги укуктары жана милдеттери	16
VIII.	Основные права и обязанности граждан	16	VIII.	Шайлоо системасы	9
IX.	Избирательная система	10	IX.	Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын бюджети	14
X.	Герб, флаг, столица	3	X.	бөлүмдүн номери жана аталышы жок. ал эми үч берене IX бөлүмгө кошулган.	-
XI.	Порядок изменения Конституции	1	XI.	Конституцияны өзгөртүү тартиби	3
11		118	10		128

Таблицادا көрсөтүлгөндөй, Конституциянын орус тилиндеги долбоору менен кыргыз тилиндеги долбоорунун ортосундагы дал келбестиктер беренелердин саны боюнча 10 беренеге айырмаланат. Талкуунун жүрүшүндө биз көрсөткөн долбоорлор бири-бирин толуктап турганын изилдөөбүз көрсөттү.

Кыргызстандын 1937-жылы кабыл алынган экинчи Конституциясынын өзгөчөлүгүнө, жаңылыгына, артыкчылыгына төмөнкүлөрдү кошсо болот:

- ал тарыхый, саясий, укуктук жактан кыргыздардын улуттук мамлекетинин өнүгүү жолундагы

жаңы баскычты Кыргыз Советтик Социалисттик Республика катары ынандуу, туруктуу бекитти;

- республикабыздын жаңы Конституциясы, ошол мезгилдин ыргагына, социалдык-экономикалык талаптарына шайкеш келген улуттук мамлекеттин – Кыргыз ССРинин жаңы статусун, жаңы аталышын бышыктады.

- Кыргызстандын экинчи Конституциясы кыргыз элинин жаңы мамлекеттик курулушун тастыктап, республика өз Баш мыйзамына ылайык унитардык мамлекет болуп калганын аныктады.

• Кыргызстандын 1937-жылкы Баш мыйзамында республикада биринчи жолу башка нормативдик актылардын алдында мыйзамдардын артыкчылык принциби бекитилип, 22-беренде “Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши Кыргыз ССРинин жалгыз мыйзам чыгаруучу органы” - деп баса белгиленген.

Акырында дагы кошумчалай турган маалымат, ошол экинчи Конституцияны кабыл алган курултайда Кыргыз ССРинин жаңы Баш мыйзамынын долбоору жөнүндө докладга, ээлеген кызмат абалы боюнча чыга турган Кыргызстан БАК төрагасы А.Орозбековдун ордуна, ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун экинчи катчысы Х.Джээнбаевдин чыгып сүйлөгөндүгү болду. Анын доклады СССР Кеңештеринин чукул чакырылган VIII курултайындагы Сталиндин докладдын кайталагандыгын белгилебей кетүүгө болбойт. Айта кетсек, ал учурда республиканын башка жетекчилеринин, кыргыз элинин чыгаан уулдарынын катарында А.Орозбеков да ишенимден тая баштагандыгына байланыштуу эле. Ошол себептен бул миссияны аткаруу ага берилбегендигин айтпай кетүүгө болбойт.

Негизинен айтканда, 1937-жылдагы Кыргыз ССРинин Баш мыйзамы чындап эле мурда болбогон көптөгөн тарыхый, саясий, социалдык-экономикалык жана укуктук чөйрөдөгү жетишкендиктерди бекиткен. Дал ошол экинчи Конституциянын алкагында кыргыз эли, улуттук мамлекетинин өнүгүү жолунда бир катар чоң ийгиликтерге жетишкен. Кеңеш доорундагы 1937-1978-жылдардагы ийгиликтерге, бийиктиктерге биздин эл, кыргыз мамлекети да ушул, Кыргызстандын экинчи Конституциясы аркылуу жетишкен.

Дагы бир жагдай, ошол экинчи Баш мыйзамыбыз өлкөбүздүн тарыхынды эң узак өкүм сүргөн Конституция болгондугун да белгилей кетүү абзел. Анткени биз, ага 1978-жылга чейин иштетилген 31 жыл аралыгында бир дагы өзгөртүү, толуктоо же түзөтүү киргизилген эмес. Албетте, ошол кездеги тарыхый, саясий, укуктук абал, социализмдин өнүгүү жолундагы мезгил талабы, Конституцияга кандайдыр өзгөртүүлөрдү киргизүү эмес, ошондой кадамга баруу тууралуу ойлорго кескин тыю салып, андай эркин ой жүгүртүүгө таптакыр тыю салып келгенин да белгилей кетели.

Ошентип, кыргыз эли 20-30-жылдарда Кеңеш доорундагы мамлекеттик курулуштун, түзүлүштүн, улуттук автономиянын үч формасын ийгиликтүү басып

өтүү: Кыргыз Автономиялык Облусу, Кыргыз Автономиялык Советтик Социалистик Республикасы жана Кыргыз Советтик Социалистик Республикасы. Кыргыз элинин, улуттук мамлекетинин коомдук-саясий турмушунда, мамлекеттик түзүлүшүндө зор ийгиликтерге жетишкени тарыхый чындык. Алардын натыйжасында келечектеги эгемендүүлүккө жана көз карандысыздыкка жетүүнүн татаал жолунда кыргыз мамлекети бир топ алгылыктуу ийгиликтерге жетишкени талашсыз көрүнүш. Ошондуктан, биз көтөргөн тарыхый-саясий, айрыкча, укуктук маселелердин, тагыраагы Кыргызстандын конституциялык өнүгүү тарыхы, ар тараптуу, айрым учурларда бир жактуу изилдөөлөрдү талап кылат.

Адабияттар:

1. К вопросу государственного строительства советского Киргизстана. 1924-1937гг. Сборник документов. - Фрунзе, 1974. - С.245-272.
2. КР БМА. - Ф.22. Оп.11, Д.6. – Л. 1,3.
3. КР БМА. - Ф.22. Оп.11, Д.6. – Л.1-2.
4. Кызыл Кыргызстан. 1937-ж. 12-март; Кыргызская государственность в XX веке. - Бишкек, 2003. - 347-б.
5. «Советская Киргизия». 1937г. 24 марта.
6. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. – Л.1-77;
7. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д. 93. - Л.1-3, 10-12, 116-118, 131-133; Д.67. - Л.13-32.
8. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. - Л.1-77.
9. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.67. - Л.15; - Ф.21. Оп. 11., Д.79. - Л.40.
10. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.67. – Л.16, Д.79. –Л.41.
11. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. - Л.69; Советская Киргизия. №187. От 14 августа 1936 г
12. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.67. - Л.18,29,31; Д.79. - Л.3,68.
13. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.67. – Л.15,24.
14. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.67. – Л. 13,16.
15. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. – Л.6.
16. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. – Л.4,17, 6.
17. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.67. – Л.13;
18. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.93. – Л.1.
19. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. – Л.42; ЦГА КР. –Ф.21. Оп. 11., Д.67. - 27.
20. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.79. - Л.10.
21. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.93. - Л.116.
22. КР БМА. - Ф.22. Оп. 11., Д.6. - Л.10.
23. «Советская Киргизия». 1937 г. 24 марта; Конституция (Основной) закон Киргизской Советской Социалистической Республики. - Фрунзе, 1937.
24. КР БМА. - Ф.21. Оп. 11., Д.64. – Л.145-169.
25. ЦГА КР. – Ф.21. Оп. 11., Д.6. – Л.42-70